

Knowledge Consortium of Gujarat

Department of Higher Education - Government of Gujarat

Journal of Humanity

ISSN: 2279-0233

Continuous Issue - 19 | August - September 2015

પતલુ ગતૌ અકર્મક કે સકર્મક ?

પ્રસ્તાવના :

પ્રાતિશાખ્ય^૧, નિરુક્ત^૨ તથા મહાભાષ્યમાં^૩ ચાર પ્રકારના પદનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ વાક્યપદીયની નીચેની કારિકામાં જણાવાયું છે કે કેટલાંક આચાર્યો નામ અને આખ્યાત એ બેને જ પદ માને છે કેટલાંક નામ, આખ્યાત, ઉપસર્ગ અને નિપાત આ ચારેયને પદ માને છે. તથા કેટલાંક ઉપરોક્ત ચાર પદની સાથે પાંચમો પ્રકાર કર્મપ્રવચનીયને પણ માને છે.

द्विधा कैश्चित्पदं भिन्नं चतुर्धा पञ्चधाऽपि वा।
अपोद्धृत्यैव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादिवत् ॥ वा. प. 3/1

જ્યારે પાણિનિ સુબન્ત અને તિડન્ત પદોને જ માને છે,^૪ તથા નિપાત અને ઉપસર્ગોનું વ્યાખ્યાન અલગથી કર્યું છે. પરંતુ એ પણ સ્પષ્ટ છે કે "સુપ્તિડન્તં પદમ્" થી ચારેય પ્રકારનાં પદોનું ગ્રહણ નથી થતું.

જો કે ભાષામાં નામ અને આખ્યાત અર્થાત્ સુબન્ત અને તિડન્ત પદોનો-પ્રયોગ થાય છે તેટલો ઉપસર્ગ અને નિપાતનો નથી થતો કદાચ એ વાતને ધ્યાનમાં રાખીને જ પાણિનિએ સુપ્ અને તિડ્ પ્રત્યયોનો પ્રયોગ થાય છે. ધાતુ શબ્દનાં અનેક અર્થો છે. પરંતુ વ્યાકરણ સમ્બન્ધી ધાતુ શબ્દનો પ્રયોગ ક્યારથી થયો તે કહેવું કઠિન છે. તો પણ વૈદિક સાહિત્યના ગોપથ બ્રાહ્મણમાં આ પ્રમાણે ધાતુ શબ્દનો ઉલ્લેખ મળે છે.

ओंकारं पृच्छामः, को धातुः, किं प्रातिपदिकं, किं नामाख्यातं,
किं लिङ्गम्, किं वचनं, का-विभक्तिः, कः प्रत्ययः। (गोपथ ब्राह्मण 1/24)

ધાતુ શબ્દનું નિર્વચન

"માધવીયા ધાતુવૃત્તિ" માં ધાતુની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે આપી છે.

"दधाति = धारयति क्रियारूपमर्थम्, भ्वादिगणपाठमर्यादां च, दधाति सर्वं नाम धातुजमाह इति सिद्धान्तात् निष्पादनद्वारा प्रातिपदिकानि पुष्पातीति वा धातुः। તેમાં આગળ જણાવ્યું છે કે "શબ્દશાસ્ત્રેડસ્મિન્ સંકેતકરણાત્ પારિભાષકોડયં ધાતુશબ્દઃ માધવીયા ધાતુવૃત્તિ ભૂમિકા 2-પૃ-25.

ઋગ્વેદ પ્રાતિશાખ્યમાં ધાતુનું લક્ષણ આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યું છે.

"तदाख्यातं येन भावं स धातुः।"

અર્થાત્ જે શબ્દથી ભાવ અથવા ક્રિયા કહેવાય તેને ધાતુ અથવા આખ્યાત કહેવાય છે.

ધાતુનાં બે સ્વરૂપ સકર્મક અને અકર્મક :

સંસ્કૃતભાષાના બધાં જ ક્રિયાવાચક ધાતુઓને સકર્મક, અકર્મક અને દ્વિકર્મક એવા ત્રણ ભાગમાં વહેંચી શકાય છે.

સકર્મકની પરીભાષા :-

જે ધાતુના ફળ અને વ્યાપાર એ બન્ને અંશો ભિન્ન-ભિન્ન અધિકરણમાં રહે તે ધાતુ સકર્મક કહેવાય-અર્થાત્ ક્રિયા કરનારો અને જેની ઉપર

ક્રિયા થતી હોય તે બન્ને અલગ-અલગ હોય તેવા ધાતુને સકર્મક કહેવામાં આવે છે.^૫

દા.ત. "દેવદત્તઃ તપ્કુલાન્ પચતિ" અહીં પચ્ (રાંધવું) ધાતુનું ફળ તપ્કુલમાં (ચોખા ઢીલા થઈ ભાત બને છે તે પ્રક્રિયામાં) અને વ્યાપાર દેવદત્તમાં (રાંધવાની ક્રિયા કરનાર) આશ્રિત હોવાથી પચ્ ધાતુ સકર્મક છે.

અકર્મકની પરિભાષા :-

ફળ અને વ્યાપાર બન્નેનું સમાનાધિકરણ હોવું તે અકર્મકત્વ છે.^૬

એટલે કે જે ધાતુના ફળ અને વ્યાપાર એક જ અધિકરણમાં હોય તેને અકર્મક કહેવાય. દા.ત. દેવદત્તઃશેતે।)

અહીં શયનનું ફળ અને શયનરૂપ વ્યાપાર બન્ને બન્ને દેવદત્ત આશ્રિત છે. માટે આ ધાતુ અકર્મક કહેવાશે.^૭

સકર્મક ધાતુ કયા કારણોથી અકર્મક બને?

ધાતુઓના સકર્મકત્વ અને અકર્મકત્વના વિષયમાં આચાર્યોએ એ વિચાર પણ કર્યો છે કે કોઈ ધાતુ કોઈક અવસ્થામાં સકર્મકમાંથી અકર્મક અથવા અકર્મકમાંથી સકર્મક બની શકે છે.^{૮,૯} જેમાં સૌથી સ્પષ્ટતા પૂર્વક ભર્તૃહરિએ વાક્યપદીયમાં જણાવ્યું છે. જેમાં તેમણે ચાર મુખ્ય હેતુ બતાવ્યા છે કે જેના કારણે સકર્મક ધાતુ અકર્મક બની જાય છે.

1. ધાતુ તેના પ્રસિદ્ધિ અર્થને છોડીને અન્ય અર્થમાં પ્રયુક્ત થાય ત્યારે દા.ત "નદી વહતિ" આ પ્રયોગમાં વહ ધાતુ તેના પ્રસિદ્ધિ અર્થ 'લઈ જવું' છોડીને વહેવું અર્થમાં પ્રયોજાવાથી અકર્મક થઈ ગયો છે.
2. ધાતુના અર્થમાં જ કર્મનો અન્તર્ભાવ થવાથી ધાતુ અકર્મક થઈ જાય છે. જેમ કે જીવતિ વગેરે પ્રયોગમાં અહીં જીવ ધાતુના અર્થમાં જ કર્મ પ્રાણનો સમાવેશ થવાથી જીવ ધાતુ અકર્મક થયો છે.
3. પ્રસિદ્ધિને કારણે પણ સકર્મક ધાતુ અકર્મક બની જાય છે. જેમ કે જલં વર્ષતિ દેવઃ। ના સ્થાને વર્ષતિ (વરસે છે) એવો પ્રયોગ પ્રસિદ્ધિના કારણે અકર્મક ધાતુનો પ્રયોગ માનવામાં આવે છે.
4. કર્મની વિવક્ષા ન હોવાથી પણ સકર્મક ધાતુ અકર્મક બની જાય છે? જેમ કે "કુદાન્દાને"^{૧૦} ધાતુ સકર્મક છે પણ "દાક્ષિતો ન દદાતિ, ન પચતિ, ન જુહોતિ" (સંન્યાસની દીક્ષા લીધેલ વ્યક્તિ નથી આપતો, નથી રાંધતો કે નથી હવન કરતો) અહીં આ પ્રયોગમાં આપવું, રાંધવું, અને યજ કરવો આ ધાતુઓ સકર્મક હોવા છતાં પણ કર્મની અવિવક્ષાથી અકર્મક છે.

ઉપરાન્ત મહાભાષ્યકારે કહ્યું છે કે "અકર્મકાઃ અપિ વૈ ધાતવઃ સોપસર્ગાઃ સકર્મકા ભવિન્તા"^{૧૧} દા.ત. √ ભૂ સત્તાયામ્ ધાતુ અકર્મક છે. પરંતુ ભૂ ધાતુને અનુ ઉપસર્ગ લાગીને અનુ ઉપસર્ગ પૂર્વકનો ભૂ ધાતુ સકર્મક બને છે.

નાગેશ ભટ્ટ ધાતુના સકર્મકત્વ વિષયમાં જણાવે છે કે વસ્તુતસ્તુ શબ્દશાસ્ત્રીય કર્મસંજ્ઞકાર્થાન્વયર્થકત્વં સકર્મકત્વમ્।^{૧૨} અર્થાત્ વ્યાકરણશાસ્ત્ર અનુસાર જે ધાતુનો અર્થ કર્મ સંજ્ઞક અર્થથી અન્વિત થયેલો હોય તે સકર્મક માનવો.

પત્ ધાતુ સકર્મક કે અકર્મક ?

પત્ ૧૩ ધાતુ (પડવું) અર્થમાં સકર્મક અને અકર્મક બન્ને છે. નાગેશ ભટ્ટે વિભિન્ન પ્રયોગોને આધારે સકર્મક અને અકર્મક માન્યો છે. સકર્મકનું ઉદાહરણ છે. નરકં પતિતઃ। (નરકમાં ગયો /પડ્યો) અહીં નરકની કર્મ સંજ્ઞા થવાથી પત્ ધાતુ સકર્મક કહેવાશે. નાગેશ ભટ્ટે પરમ લઘુ મંજૂષામાં સ્પષ્ટ કહ્યું કે ગમ્ ધાતુની જેમ પત્ ધાતુ પણ સકર્મક છે.^{૧૪}

નરકં પતિતઃ વગેરે પ્રયોગો થવાથી નરકં પતિતઃ। માં દ્વિતીયાતત્પુરુષ સમાસ થઈને રૂપ બનશે નરકપતિતઃ સમાસ સૂત્ર છે.

"દ્વિતીયાશ્રિતાતીતપતિતગતાષ્યસ્તપ્રાપ્તાપન્નૈઃ" (પા. ૨/૧૨૪)

એજ રીતે પંચમીતત્પુરુષ સમાસમાં પત્ ધાતુના પ્રયોગમાં પત્ ધાતુ અકર્મક પણ માની શકાય છે? જેમ કે "સ્વર્ગાત્પતિતઃ" સ્વર્ગમાંથી પડ્યો. સમાસ વિધાયક સૂત્ર છે.

અપેતાપોદમુક્તપતિતાપત્રસ્તૈરત્પશઃ। (પા. ૨/૧/૩૮)

પરંતુ આ પંચમી તત્પુરુષ ક્યાંક ક્યાંક નથી પણ થતો એવું કાશિકાકારે કહ્યું છે-

પન્ચમી સમસ્યતે ન સર્વા પ્રાસાદાત્પતિતઃ। (કા. ૨/૧/૩૮)

पत् धातु क्यारे अकर्मक बने?

पत् धातुना सकर्मकत्वनी वात कर्या पछी नागेशभट्टे जएावे छे के सकर्मकत्वनी जेम आ धातुनुं अकर्मकत्व पए जेवा मणे छे. तेओ जएावे छे के विभागीय उत्पन्न संयोगमात्र अर्थ मानवाथी आ धातु "अकर्मक" बने छे. जेम के "वृक्षात् पर्ण भूमौ पतति।" (वृक्ष परथी पांढड़ भूमि उपर पडे छे.) आ प्रयोगमां वृक्षथी छूट पडवुं (विभाग) अने पृथ्वी साथे संयोग मात्रनो व्यापार मानवाथी इलांश नो अभाव थवाथी तेना आश्रय कर्मनो पए अभाव थई जशे. ये रीते कर्मसंज्ञक पदार्थनी साथे अन्वित न होवाथी पत् धातुने अकर्मक मानी शकशे.^{१५}

आम, नागेश भट्टे सकर्मक अने अकर्मकने सार्थक मान्या छे. तेमना अनुसार व्याकरणसूत्रमां उक्त कर्म-संज्ञाथी युक्त धातु सकर्मक छे अने तेनाथी रहित अकर्मक छे. वस्तुतः सकर्मक अकर्मक सापेक्ष शब्द छे. अने ऐक बीजानुं स्वरूप धारण करतां रहे छे.

सन्दर्भ ग्रन्थ सूचि.

1. अक्षरसमुदायः पदम् अक्षरं वा तच्चतुर्द्रधा
नामोख्यातोपसर्गनिपाताः। वा.प्रा.शा. 8/50-53
2. तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते
चोपसर्गनिपातश्च तानीमानि भवन्ति। निरुक्त 1/1/1
3. चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्ग निपाताश्च। महा. भा.१ पस्पशाह्निक
4. सुप्तिङन्तं पदम् । पा. 1/4/14.
5. स्वार्थफल व्यधिकरण व्यापारवाचित्वम्, स्वार्थव्यापार-व्यधिकरण
फलवाचकत्वं वा सकर्मकत्वम्। (वै.भू.सा. पृ-87)
6. फलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वमकर्मकत्वम् (प.ल.म.पृ.42.)
7. द्विकर्मक धातुओ अकथितञ्च | 1-4-56 | पा.सूत्र। अंतर्गत १५ मानवामां आव्या छे. परंतु अहीं विस्तार भयना कारणे यथा करी नथी.
8. महाभाष्यकारे ३/१/८ मां आ विशे विस्तार पूर्वक कह्युं छे
9. नागेशभट्टे महा.भा.प्र 9/3/27मां आ विशे वात करी छे
10. धातुपाठ जुहोत्यादिगण.
11. महाभाष्य 3/1/107.
12. परमलघु मंजूषा - पृ.४२
13. पत्लु गतौ धातुपाठ भ्वादिगण
14. पतिर्गमिवत्सकर्मकः। नरकं पतितः इत्यादि प्रयोगात्)
15. तदनन्यर्थकत्वमकर्मकत्वम्। (प.ल.म - पृ-44)
16. अष्टाध्यायीसूत्रपाठ ले. पाणिनि सं. ब्रह्मदत्तजिजासु, प्रका. रामलालकपूर ट्रस्ट, बहालगठ (1985.)
17. काशिका - वामनजयादित्य, सं.शोभितमिश्र, चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय - बनारस (1952)
18. गोपथब्राह्मणम् मूलमात्रम् सं-विजयपाल, सावित्रीदेवी बागडीया ट्रस्ट- कलकता 1980
19. धातुपाठः पाणिनी, रामलाल कपूर ट्रस्ट, अमृतसर (1982)
20. नागेशभट्टे का व्याकरण दर्शन चिन्तन- डॉ. प्रकाशचन्द्र, हंसा प्रकाशन
चांदपाल बाजार, जयपुर - (2010.)
21. परमलघुमञ्जूषा- नागेशभट्टे, पं. कालिका प्रसाद शुक्ल (ज्योत्सना टीका)
संस्कृत महाविद्यालय बडोदा - सं - (2017)
22. परमलघुमञ्जूषा - सं. अलखदेव, चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन-वाराणसी,
1981 (तत्वप्रकाशिका टीका)
23. माधवीया धातुवृत्ति- सायणाचार्य, सं. स्वामी द्वारिकादास शास्त्री, प्राच्यभारती
प्रकाशन- वाराणसी (1964.)
24. व्याकरण महाभाष्य - भाग-1,3. सं-देवव्रतस्नातक सिद्धान्त शिरोमणि -
हरियाणा साहित्यसंस्थान, गुरुकुल जज्जर रोहतक - 1963.

25. वाक्यपदीयम्.

26. संस्कृत व्याकरण दर्शन – रामसुरश त्रिपाठी, राजकमल प्रकाशन दिल्ली – (1972.)

27. संस्कृत व्याकरण संरचना. ले.डी. वसन्तकुमार. म. लक्ष्मण, सरस्वती पुस्तक भंडार अमदावाड . (१९९०.)

प्रा.डी. डिनारी डी. पंचोली

आसि. प्रोड्यूसर – संस्कृत

सरकारी विनयन कोलेज – मण्डिनगर,

अमदावाड.

Copyright © 2012 - 2016 KCG. All Rights Reserved. | Powered By : Knowledge Consortium of Gujarat